

Олексій Ясь

**Рецензія у науковій творчості історика:
проблеми різновидів та функціонального
призначення**

У структурі науково-історичної продукції рецензії посідають чільне місце, зокрема належать до одного із найоперативніших видів публікацій. Водночас вони вирізняються величезною здатністю до трансформації, зумовленої певним функціональним призначенням та адресною спрямованістю.

Зазвичай під рецензією (від лат. *resensio* – розгляд, обстеження) розуміють критичний аналіз та оцінку наукових праць і художніх творів зі стислим викладом їх змісту. Така дефініція відображає домінування критично-оцінювальної функції цього виду наукової продукції. Втім, не менш важлива інформаційна функція рецензії, яка, власне, й спричинила її швидке поширення.

Початки рецензії як особливого виду та жанру творчості сягають XVIII ст. Саме в цей час у періодичних виданнях з'явилися невеличкі замітки, присвячені новим студіям. Первісно вони виконували здебільшого критично-оцінювальну функцію, тобто представляли думку рецензента про новітні видання, висвітлювали їх позитивні й негативні риси і, разом із тим, не були позбавлені певних інформаційних елементів.

Визначний російський учений Міхаїл Ломоносов сформулював низку вимог до рецензента, які відображали тогочасне функціональне призначення рецензійних статей:

...він повинен добре засвоїти вчення автора, проаналізувати всі його докази та протиставити їм реальні заперечення, перш ніж узяти собі право судити його¹.

Аналогічні думки стосовно функцій рецензійних заміток описані і в російських енциклопедіях та словниках кінця XVIII – початку XIX ст. Приміром, у «Новом словотолкователе», укладеному вихідцем із України Миколою Яновським, подано визначення рецензії як

¹ Ломоносов М.В. Рассуждения об обязанностях журналистов // Ломоносов М.В. Полн. собр. соч.: В 10 т. М.–Л., 1952. Т. 3. С. 232.

розгляду щойно виданої книжки та думки про неї – чи добре вона написана – із висвітленням тих місць, де автор неправильно міркує, та їхнім спростуванням. Але найголовнішою справою рецензії є засудження в якому-небудь творі того, що суперечить істині, благопристойности, закону...².

У добу зародження академічної історіографії (кінець XVIII – початок XIX ст.) постулюються нові вимоги та стандарти до продукування історичних знань. Передусім, слід зазначити впровадження у практику наукових студій критики історичних джерел (Бартольд Нібура, Арнольд-Герман Геерен, Леопольд фон Ранке та ін.), що згодом відобразилося і на інтерпретації фактів. Відтак поступово рецензії стали однією з найоперативніших форм реагування дослідника на появу нових студій, у тому числі на підходи, ідеї, концепти та фактографічний матеріал, представлений у цих виданнях, зокрема, на актуальні проблеми та явища тогочасного наукового, культурно-освітнього та суспільно-політичного життя. Тоді ж кардинально змінилися соціокультурні умови функціонування історіографії, її інституціональна структура, а також технічні засоби, що забезпечували трансляцію науково-історичних знань.

У XIX ст. стрімке зростання обсягів наукової продукції та її проблемно-тематичної і фахово-дисциплінарної диференціації потребувало бібліографічної фіксації опублікованих студій, інформаційного супроводу й забезпечення їх поширення серед читацької аудиторії. Внаслідок істотного збільшення кількості наукових і художніх видань виникла потреба в ознайомленні з ними не тільки фахівців, а й усього освіченого загалу, постала необхідність у виявленні інтелектуальних новацій, аналізі провідних тенденцій тощо.

Інформаційна функція, універсальність жанру та авторська індивідуальність

Інформаційна функція наукових рецензій набувала дедалі більшої ваги. Цікавим прикладом підвищення їх ролі на початку XIX ст. є поява великої рецензійної статті німецького філософа Фридриха Шлегеля на знамениту студію Бартольда Нібура «Римська історія»³, опубліковану в російському перекладі у «Московском телеграфі» 1829 р. Зауважимо, що тогочасний «Московский телеграф» (за редакцією відомого історика Ніколая Полевого) був рупором скептичної школи російської історіографії, чії представники намагалися засвоїти інтелектуальні здобутки західної наукової думки. Відтак публікацію цієї розвідки доцільно розглядати переважно в інформаційному плані.

² Яновский Н. Новый словотолкователь, расположенный по алфавиту: В 3 ч. СПб., 1804. Ч. 3. С. 564.

³ Римская История, соч. Нибура – она же второго издания – Шлегелев Разбор Нибуровой Римской Истории – Древняя История Римского государства, соч. Вахсмута (окончание) // Московский телеграф. М., 1829. Част. 27, № 9. С. 82–118.

Масштабніші зміни відбулися у середині XIX ст. Відтоді науковці при виборі студій поза межами своєї спеціалізації значною мірою поклалися на авторитетні оцінки відомих рецензентів або знаних спеціалістів у відповідній галузі. Така довіра читача означала помітну трансформацію оцінювальної функції рецензії, тож остання набула характеру експертної оцінки, яка враховувалася у процесі вибору конкретних праць⁴, а також при розгляді кваліфікаційних наукових досліджень (дисертацій).

Отже, виділення функції експертної оцінки рецензії відбувалося не тільки в повсякденній читацькій практиці, а й у формальному плані. Водночас рецензія стала одним із найпоширеніших і найоперативніших видів наукової публікації.

Означені зміни зумовили істотні перетворення в структурі багатьох суспільно-політичних і наукових часописів, зокрема формування великих відділів критики та бібліографії. Так, 1821 року в Санкт-Петербурзі видавався спеціальний тижневик «Рецензент», що поруч із рецензіями містив інші розвідки⁵. Великі критичні та бібліографічні рубрики мали так звані «товсті» російські часописи другої половини XIX – початку XX ст.

(«Вестник Европы», «Русское богатство», «Мир божий», «Русская мысль» та ін.), які вирізнялися універсальним спрямуванням, поєднували висвітлення широкого спектру питань у галузі соціогуманітарних дисциплін із розглядом суспільно-політичної проблематики на теренах Російської імперії та в світі.

Схожі тенденції спостерігаємо і в українських наукових виданнях того часу. Зокрема, на сторінках «Киевской старины» протягом 1882–1906 рр. з'явилося понад 1300 рецензій та бібліографічних нотаток⁶. Зразковий відділ рецензій та бібліографії створив Михайло Грушевський у «Записках НТШ». Тут систематично подавалася бібліографічна інформація та критика багатьох закордонних видань, рецензувалася велика кількість праць із української проблематики. За висловом Дмитра Дорошенка, цей відділ був окрасою й гордістю «Записок»⁷.

Солідні рецензійні відділи представлені низкою українських часописів 20-х років XX ст. Скажімо, на сторінках журналу «Україна» впродовж

⁴ Бородкин Л.И. Рецензия: экспертиза и диалог (на примере рецензий, опубликованных в Журнале Министерства народного просвещения в конце XIX – начале XX вв.) // <http://www.ab.ru/~kleio/aik/bullet/22/40.shtml>

⁵ Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг. (Материалы для истории русской журналистики) / Сост. Н.М. Лисовский. Пг., 1915. С. 64 (№ 263).

⁶ Підраховано за вид.: Павловский И.Ф., Щепотьев В.А., Явойский А.А., Чигринцев В.Д. Систематический указатель журнала «Киевская Старина» (1882–1906). Полтава, 1911. С. 128–189 (№ 3340–4672); Палієнко М. «Киевская Старина»: систематичний покажчик змісту журналу (1882–1906). К., 2006. С. 244–369 (№ 3614–4984).

⁷ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Упор. і вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневиц / 3-є вид., репринт. К., 1996. С. 199.

1924–1932 рр. у рубриці «Критика, звідомлення, обговорення» було вміщено понад 370 критичних оглядів⁸.

Широке поширення рецензії спиралося не тільки на зазначені соціокультурні та інтелектуальні чинники, а й зумовлювалося низкою особливостей цього виду наукової продукції. Універсальність жанру давала можливість реагувати на найрізноманітніші публікації в проблемно-тематичному сенсі, розглядати й деталізувати певні нюанси фактографічного матеріалу, авторського стилю, техніки викладу, системи аргументації або, навпаки, зосереджувати увагу на основних ідеях і концептах тексту, його методологічних і теоретичних засадах тощо. Крім того, вона дозволяла рецензентові якнайповніше сконцентруватися на власних пріоритетах і мотивах у висвітленні тих чи інших аспектів.

Іноді критик узагалі відхилявся від розгляду конкретного рецензованого видання, зосередившись натомість на інших проблемах чи висловлюючи свої абстрактні роздуми і враження. Прикладом такого відступу може слугувати рецензія Ілька Борщака на німецькомовну студію Бориса Крупницького «Гетьман Мазепа та його доба (1687–1709)»⁹. Якщо перша частина огляду присвячена безпосередньо згаданій праці Крупницького, то друга містить спогади про підготовку Борщакком життєпису Івана Мазепи, зокрема про зміни, внесені французьким видавцем до авторського тексту.

Взимку 1930 року я надіслав рукопис редакторові збірки. Не проминуло й тижня, як я одержав від нього вельми прихильного листа, в якому редактор згори згоджувався взяти до друку книжку, але «задля більшого її успіху в читачів та задля того, щоб книжка не відрізнялася разюче від інших книжок збірки» він пропонував «деякі незначні зміни», – зазначає рецензент. – Далі йшов перелік цих «незначних змін», що, на перший погляд, були й справді нібито «незначні», але по суті не раз твердили зовсім протилежне тому, що писав автор¹⁰.

Зрештою, І. Борщак наводить і досить докладно коментує деякі з цих змін. Наприкінці рецензії замість оцінювального резюме щодо монографії Б. Крупницького він подає інформацію про сприйняття його власної праці про І. Мазепу французьким читачем.

Наведений приклад свідчить, що рецензія як жанр публікації дає змогу дослідникові трансформувати її форму, наближаючи до есею, мемуарної згадки абощо відповідно до індивідуальних потреб, нахилів і вподобань.

⁸ Науковий часопис українознавства «Україна» (1907–1932): Показчик змісту / Упор. Р. Майборода, В. Врублевський. К., 1993. С. 73–113.

⁹ Борщак І. Рец. на кн.: Крупницькі В. *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*. Leipzig, 1942. 260 s. // Україна (Париж). 1950. № 4. С. 294–295. Український переклад рецензованої студії з німецької мови здійснений у 2001 р. Див.: Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Передм. та ком. В.М. Горобця; пер. з нім. О.К. Струкевича. К., 2001. 238 с.

¹⁰ Борщак І. Рец. на кн.: Крупницькі В. *Hetman Mazepa und seine Zeit ...* С. 295.

Таким чином, можемо визначити принаймні кілька характерних рис рецензії: 1) універсальність застосування як у фахово-дисциплінарному, так і проблемно-тематичному плані; 2) оперативність підготовки та публікації; 3) величезна здатність до формозміни і трансформації структури.

З погляду універсальності рецензію можна порівняти хіба що з науковою статтею, хоча написання й публікація останньої потребує, як правило, більшого часу.

Рецензійні статті та бібліографічні огляди є важливою складовою у науковому доробку визначних українських істориків. Зокрема, у відомих бібліографіях праць М. Грушевського періоду 1888–1928 рр. за досить неточними підрахунками зафіксовано понад 680 рецензій¹¹. Бібліографічний покажчик праць Д. Дорошенка протягом 1902–1942 рр. подає інформацію про 365 рецензійних заміток¹².

Дехто з учених виявляв схильність не стільки до наукової критики та полеміки, скільки до реферування наукових праць, особливо тематично чи концептуально близьких рецензентів. До числа таких істориків належав, скажімо, Іван Крип'якевич¹³. Натомість рецензії інших науковців, зокрема М. Грушевського, вирізняються саме загостреною полемічною спрямованістю. Дослідники творчості видатного українського історика простежують сталу композицію у його рецензійних замітках:

Майже всі починаються невеликим вступом, в якому наведено відомості про автора або обставини, викликані упередженим ставленням до твору і подоланням цієї перешкоди, іноді це попередня характеристика книги. Особливістю рецензії М. Грушевського є короткий переказ змісту твору, він здебільшого йде за вступом. Цей переказ змісту є різновидом інформаційної критики, і саме ця частина несе в собі високий інформаційний потенціал для читача. Після вступу і переказу критик послідовно аналізує основні тези твору, висловлює власні міркування з приводу тої чи іншої проблеми. Завершує рецензію загальний висновок¹⁴.

¹¹ Див.: Левицький І. Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського // Науковий збірник, присвячений професору Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 15–45 (позиції № 171–549); Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: У 3 ч. К., 1929. Ч. 3: Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905–1928 рр. / Упор. Д. Балака, О. Карпінська, Н. Козель, Н. Ципкіна; доповнення В. Дорошенка. С. 55–83.

¹² Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899–1942 роки. Прага, 1942. С. 44–61 (позиції № 540–804).

¹³ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упор. Ф. Стеблій. Львів, 2001. [Вип. 8]: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 715.

¹⁴ Тельвак В.В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.С. Грушевського – рецензента (1894–1914 рр.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 220.

Окрім того, в рецензіях М. Грушевського зазвичай вдало репрезентовані як інформаційна, так і критично-оцінювальна функції.

За слушним висловом російського історика-візантолога Алексея Каждана,

складно переоцінити ту користь, яку отримує для себе дослідник із систематичного рецензування: він не тільки опиняється в курсі нових досягнень у своїй області науки, але й починає краще розуміти іншу думку та чіткіше формулювати власні погляди¹⁵.

Рецензійні нотатки дають можливість простежити авторську реакцію на певні наукові та суспільно-політичні питання, фіксують коло наукових зацікавлень ученого, виявляють індивідуальні риси його стилю мислення, допомагають здійснити докладнішу реконструкцію поглядів, уточнити і повніше окреслити коло підходів до розробки певних проблем, а часом віднайти несподівані й оригінальні повороти думки тощо.

Рецензії та наукова комунікація

Рецензії досить чітко відображають особливості взаємин між дослідниками, зокрема певні етичні, психологічні та інші аспекти¹⁶. Інколи вони містять цікавий матеріал для відтворення творчої лабораторії історика чи неформальних стосунків учитель/учень. Скажімо, М. Грушевський активно залучав своїх студентів до роботи в рецензійному відділі «Записок НТШ». За свідченням Мирона Кордуби, одного з учнів М. Грушевського, вчений у такий спосіб вводив молодих людей до світу науки.

Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, – згадував Кордуба, – й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння, вражіння, яке нова книжка зробила і т. ін. Вислухавши терпеливо усного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути більш увагу на ту або іншу точку й кінчив: «А тепер, товаришу, пробуйте все те написати». Так поробив із нас, 18–20 літніх хлопців, рецензентів і так повставали перші студентські рецензії у «Записках»¹⁷.

Тож у багатьох рецензійних замітках молодих істориків угадується вправна рука їхнього вчителя. Зрештою, досвід М. Грушевського свідчить про перспективність жанру рецензії для його застосування не лише в науковому, а й у навчально-освітньому процесі.

¹⁵ Каждан А.П. О работе историка: путь исследования // Вопросы истории. 1968. № 11. С. 107.

¹⁶ Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. М., 1987. С. 110–111.

¹⁷ Кордуба М. Приїзд проф. М. Грушевського до Львова (Особисті спомини) / Окрема відбитка з «Вісника СВУ». [Б.м., 1916. № 128]. С. 795.

З тотальним упровадженням рецензій в академічне життя широкого поширення набула практика полеміки з авторами¹⁸, наукових дискусій, які фактично відображали нову, комунікативну, функцію цього виду публікацій.

Однією з перших таких дискусій в українській академічній історіографії була полеміка, спричинена публікацією 1823 р. непідписаної рецензії Олекси Мартоса на «Историю Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського в «Сыне Отечества»¹⁹. Причому відповідь Д. Бантиша-Каменського не тільки уточнювала погляди історика, а й почасти висвітлювала його ставлення до української традиції історіописання²⁰.

Інколи рецензування наукової продукції призводило не тільки до гострої полеміки, а й до конфронтації між ученими. Приміром, варто згадати рецензію Мирона Кордуби, опубліковану на сторінках газети «Діло» в 1912 р. на студію Івана Джиджори «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 до 1730 рр.» (Записки НТШ. 1910. Т. 98; 1911. Т. 101, 103, 105), яка стала однією з причин особистого конфлікту двох істориків Львівської школи М. Грушевського²¹.

Так у процесі наукової дискусії відбувався своєрідний діалог між рецензентом і автором рецензованої студії, який становить значну цікавість для сучасних дослідників історії науки.

На думку багатьох фахівців, вивчення рецензій і відгуків на опубліковані праці дає можливість прослідкувати не тільки реакцію інших дослідників на інтелектуальні новації та підходи, а й сам процес упровадження тієї чи іншої

¹⁸ Див.: Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки. Рец. на кн.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. Одесса, 1909. 436, III с. // ЗНТШ (Львів). 1912. Т. 108. С. 103–116; Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток М.П. Василенка // Там само. 1913. Т. 116. С. 69–79; Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток д. М.Є. Слабченка // Там само. С. 79–86; Багалій Д. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму. Рец. на кн.: Яворський М. Нарис історії України. К., 1923. Ч. 1. // Червоний шлях. 1923. № 9. С. 145–161; Яворський М. Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й про бабусину спідницю // Там само. 1924. № 3. С. 167–182; Багалій Д. З приводу антикритики проф. М.І. Яворського // Там само. 1924. № 6. С. 149–160.

¹⁹ [Мартос А.] Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. М., 1822. Ч. 1–4. // Сын Отечества. 1823. Част. 83, № 3. Отд. 3: Современная рус. библиография. С. 130–138. Див. також: Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса // За сто літ. Харків–Київ, 1930. Кн. 6. С. 8–9; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996. С. 112–113.

²⁰ Бантыш-Каменский Д. Письмо к издателю (8/II.1823, Москва) // Сын Отечества. 1823. Част. 83, № 7. Отд. 2: Критика. С. 313–321.

²¹ Пришляк В. Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т. / Редколегія: І. Гирич, Я. Грицак, М. Крикун та ін. К. Львів, 2004. Т. 2. С. 527–545.

концепції в наукове та суспільне середовище²². Показовим із цього боку є огляд рецензійних відгуків на появу в 1957 р. спеціального англомовного випуску «Анналів» з історіографічними студіями Дмитра Дорошенка та Олександра Оглоблина, виданого Українською Вільною Академією Наук (УВАН) у Сполучених Штатах²³. Публікація цього випуску стала помітною подією українського наукового життя в діаспорі, про що свідчать численні відгуки та рецензії²⁴. Вона призвела й до гострої полеміки серед діяспорних істориків кінця 50-х років ХХ ст. Молоді вчені (Лев Білас) наголошували на тому, що студії Оглоблина та Дорошенка є радше систематичними анотованими бібліографіями, аніж історіографічними оглядами, які до того ж не відповідають науковим стандартам західної науки. Доцільно відзначити, що зауваження Лева Біласа головним чином стосуються методологічних і теоретичних проблем історичної науки, зокрема визначення предмета історіографії. На його думку,

праця Дорошенка дає наскрізь проблематичний огляд українського історіописання: проблематичний у розв'язці поняття «українського» в розумінні суті і завдання «історіографії» і не менш проблематичний як нарис розвитку української національної думки²⁵.

Рецензент виділяє чотири можливих тлумачення терміна «українська історіографія»: а) історіографія, об'єктом якої є Україна; б) історіографія, створена українцями; в) історіографія, писана українською мовою; г) в душі української національної (самостійницької) ідеології. Проте жодне з них, вважає Л. Білас, не є задовільним. Водночас він звертає увагу на брак в «Огляді» Д. Дорошенка розмежування власне історіографії та джерелознавства, що

²² Сахаров А.М. О некоторых вопросах историографических исследований // Сахаров А.М. Методология истории и историография: (статьи и выступления). М., 1981. С. 133; Бодрова Э.В., Корзун В.П. Рецензии на работу П.Н. Милюкова «Главные течения русской исторической мысли» как историографический источник // Источники и методы исследования социальных и культурных процессов: Межведом. тематич. сб. научн. тр. Омск, 1988. С. 18–28.

²³ Doroshenko D. A Survey of Ukrainian Historiography / Translated by G.Luckyi // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York., 1957. Vol. 5/6, No. 4 (18), 1/2 (19/20). P. 13–304; Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Translated by R. Olesnytsky // Ibid. P. 307–435.

²⁴ Винар Л. За тяглість української історичної науки // Свобода (Джерсі Сіті). 1959, 2 берез. № 47. С. 2, 4; Державин В. Чи українська історіографія Дмитра Дорошенка відповідає сучасним науковим потребам? // Визвольний шлях (Лондон). 1959. № 2. С. 151–157; Кравців Б. Актуальна і потрібна книжка // Свобода (Джерсі-Сіті). 1958, 4 берез. № 41. С. 2; Лев Ростиславич [Білас Л.]. Проблеми української історіографії // Укр. літературна газета (Мюнхен). 1958. № 9. С. 1, 4; Сарбей В.Г. Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії // Укр. іст. журн. 1960. № 5. С. 150–152; Шульгин О. Проблеми української історіографії // Укр. літературна газета (Мюнхен). 1959. № 5. С. 4, 10; Bilas L. // Jahrbcher für Geschichte Osteuropas. 1958. Bd. 6, H. 3. S. 390–396; Reshetar J. // The American Historical Review. 1959. Vol. 64, No 1. P. 448–449; Idem. // American Slavic and East European Review. 1959. Vol. 18. P. 123.

²⁵ Лев Ростиславич [Білас Л.]. Вказ. праця. С. 4.

вказує на розмитість предмета викладу. Адже предмет історіографії, стверджує Л. Білас, слід відрізняти від предметних областей інших галузей і дисциплін, зокрема від: а) історичних первинних джерел, їх описів і т.п., б) історії їх вивчення (методики, публікації); в) вторинних джерел, якими є праці інших істориків. Він обстоює думку, що тільки остання категорія джерел і становить, власне, предмет історіографії²⁶.

Інший рецензент студій Д. Дорошенка та О. Оглоблина, літературознавець за фахом, Володимир Державин наголошує умовність «демаркаційної лінії» між джерелознавством та історіографією, позаяк у

жодної історичної пам'ятки не написано на чолі, якою мірою вона є первинним джерелом, а якою вторинним – це ж якраз історіографія і повинна висвітлювати!²⁷.

Така різниця щодо означення предмета історіографії в українській науці пояснювалася кількома причинами: 1) розвитком історіографії на ґрунті власне джерелознавства, а відтак – умовністю поділу між ними на перших етапах; 2) загальним станом та специфікою розвитку української історичної науки, яка ще в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. перебувала у стадії формування та становлення; 3) сукупністю поглядів на історіографію як на історію історичної науки, які окреслилися в українській історичній думці значно пізніше, ніж в Західній Європі і навіть в Росії.

Отже, Л. Білас у своїй рецензії не враховував специфічних рис наукового процесу в Україні XIX – першої половини XX ст. та не зважав на брак спеціальних студій у галузі методологічних і теоретичних проблем національної історіографії, оцінюючи «Огляд» Д. Дорошенка й студію О. Оглоблина з перспективи функціонування західноєвропейської науки. Крім того, Л. Білас уважав, що погляди істориків, подані в студії Д. Дорошенка у «національно-державницькому аспекті», здебільшого відображають їхні політичні переконання й не репрезентують повною мірою світогляд науковців²⁸.

Рецензія Л. Біласа містила й низку інших зауважень, зокрема щодо диспропорцій у викладі матеріалу з «давньої та середньоруської доби», браку висвітлення становлення методології історичних досліджень в національній історіографії тощо. Студію ж О. Оглоблина, вміщену у тому ж випуску «Анналів», він розглядає тільки як «корисне перечислення» історичних праць за останні 40 років.

Інакше оцінює історіографічний нарис О. Оглоблина В. Державин, зосереджуючись майже виключно на особливостях побутування української історичної думки.

²⁶ Там само. С. 4.

²⁷ Державин В. Вказ. праця. С. 154.

²⁸ Лев Ростиславич [Білас Л.]. Вказ. праця. С. 4.

Його чотири розділи, – відзначає критик, – намагаються – і то не без успіху – надати кожній українській історичній праці (в постійному зв'язку з україністикою інших націй) належного місця в контексті загального процесу розроблення української історії...²⁹

Інший рецензент, Богдан Кравців, високо оцінивши працю О. Оглоблина, все-таки підкреслив, що «головну увагу присвятив автор діяльності й заслугам Михайла Грушевського і Дмитра Дорошенка...»³⁰.

Вочевидь, кожен із рецензентів по-своєму мав рацію, позаяк оцінка студій Д. Дорошенка та О. Оглоблина значною мірою визначалася певним ракурсом, з перспективи якого розглядалися означені праці.

Для молодшої генерації істориків оцінювальні критерії формувалися в межах західних інтелектуальних традицій, тобто модерністських підходів кінця 50-х років ХХ ст. Натомість представники старшого покоління діяспорних істориків дотримувалися традиційних координат української академічної історіографії, що сформувалися в першій третині ХХ ст. Водночас їхні рецензії та бібліографічні нотатки написані з національної історіографічної перспективи та пізнавальної ситуації, що склалася в середині ХХ ст.

Таким чином, навіть побіжний огляд рецензійних матеріалів, присвячених спеціальному випускові «Анналів» 1957 р., дає можливість констатувати наявність двох підходів у висвітленні, інтерпретації та реконструкції історії української історичної думки: традиційного і модерністського.

Отже, для вивчення історії історичної науки рецензія є джерелом першорядного значення. Поліфункціональність цього виду публікації не тільки відображає творчі зацікавлення дослідника, його індивідуальні нахили й особисті взаємини з колегами, а й виявляє провідні тенденції науково-історичного процесу, фіксує поточну пізнавальну ситуацію, показує стереотипи та упередження, що побутували в тодішньому інтелектуальному середовищі, виявляє новітні ідеї, підходи тощо. Втім, різноманітність функцій рецензії, а також її надзвичайна здатність до істотної трансформації форми розмивають критерії цього жанру. Так, укладачі бібліографічних покажчиків праць Грушевського 1906 та 1929 рр. не включали до числа рецензій його великі рецензійні статті, що привертає увагу сучасних дослідників³¹. Аналогічні проблеми виникають і в процесі вивчення наукової спадщини багатьох інших учених, критично-бібліографічних відділів часописів тощо. Відтак досить часто у науковій практиці постає питання про належність тієї чи іншої публікації до певного жанру. Тому однією з найважливіших є проблема різновидів рецензії, що безпосередньо пов'язана з трансформацією її форми та відповідного функціонального призначення.

²⁹ Державин В. Вказ. праця. С. 156–157.

³⁰ Кравців Б. Вказ. праця. С. 2.

³¹ Тельвак В. Вказ. праця. С. 210.

Бібліографічні нотатки

Проблему вибору форми рецензії, функціональної спрямованості та спектра порушених у публікації питань вирішує для себе кожен дослідник. У науковій літературі неодноразово відбувалися дискусії щодо вказаної проблематики³², але вони так і не призвели до вироблення бодай найзагальніших критеріїв. Зокрема О. Оглоблін уважав, що в рецензії мають обов'язково відобразитися висунені самим рецензентом підходи до розв'язання проблеми:

Особисто я прихильник лише суто фахових, наукових рецензій, де рецензент не тільки переказує думки автора й хвалить чи гудить його працю й не лише критикує й виправляє його помилки або дає йому всілякі – можливі й неможливі – поради, але й вносить щось своє, нове й істотне для даної теми й науки взагалі...³³.

У цілому ж характер та конкретний зміст рецензії залежить від низки факторів: 1) фахового профілю й традиції видання, в якому вона опублікована; 2) виду рецензованої продукції (монографія, стаття, збірка документів, часопис, серійне видання, спогади, навчальний посібник, словник, довідник та ін.); 3) відповідності основної проблематики рецензованого видання дисциплінарній спрямованості часопису; 4) функціонального призначення та різновиду рецензії тощо. Та найважливішу роль відіграють власні вподобання та переконання вченого, які здебільшого є провідними чинниками у процесі написання рецензії.

Найпростішим різновидом рецензії за формою та способом викладу матеріалу слід, напевне, вважати бібліографічні (або рецензійні) нотатки, у яких, окрім суто бібліографічної інформації (вихідних даних), міститься стислий виклад змісту й основних ідей дослідження. За обсягом вони зазвичай не перевищують 1,5–2 тис. друкованих знаків, тобто фактично є розширеною анотацією. Характерною рисою бібліографічних нотаток є майже повна відсутність оцінок. Суб'єктивізм рецензента у цьому випадку виявляється у доборі тих ідей та проблем твору, на яких він вважає доцільним спинитися.

Прикладом рецензійних нотаток можуть слугувати невеликі замітки (1–1,5 стор.), які часто подаються на перших чи останніх сторінках часописів. Подібні рецензії бібліографічно-інформаційного характеру вміщувалися на звороті титулу або на останніх сторінках низки російських періодичних видань. У журналі «Вестник Европы» існувала навіть спеціальна рубрика «Библиографический листок» для таких нотаток, що подавалися без

³² Соколишин О. Що читач хотів би знати про нові видання (Або як не слід писати рецензії) // Укр. книга (Філадельфія). 1975. № 3/4. С. 73–74; Тавризян Г.М. Рецензия на метод, или метод рецензии // Вопросы философии. 1990. № 12. С. 168–170 та ін.

³³ Оглоблін О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. доктора О.Оглобліна / Відп. ред. В. Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С. 49.

вказівки авторства. Чимало бібліографічної інформації про тогочасні праці українських учених було вміщено саме в цій рубриці³⁴. Традиції анонімності дописів побутували і в деяких інших російських виданнях, зокрема в «Русском богатстве» вони поширювалися й на рецензії³⁵.

До зазначених бібліографічних нотаток можемо віднести, наприклад, замітку Володимира Іконникова про відому студію Миколи Костомарова «Мазепа», вміщену на звороті титулу «Русской старины»³⁶, що репрезентує стислу інформацію про зазначене видання та його зміст.

Чудовим взірцем бібліографічних нотаток є численні дописи Степана Томашівського, видрукувані в багатьох виданнях, у тому числі й на сторінках львівського тижневика «Політика» (1925–1926). У невеличких текстових фрагментах (15-20 речень) він репрезентував ідейну квінтесенцію рецензованої студії, інколи уникаючи конкретних оцінок, пропонуючи читачеві матеріал для роздумів та заохочуючи його прочитати книжку. Як правило, це були нові іноземні видання. Іноді наприкінці розвідки він подавав невеликий коментар, скеровуючи читача на найцікавіші моменти. Зокрема в рецензії на працю дурхемського єпископа «Дар історичного мислення» Томашівський відзначає:

Дар історичного думання – се здібність, виведена з інтелігентного і спочутливого досліду минувшини, здібність відокремляти справді важні події нашого часу від тих подій, що хоч у данім моменті захоплюючо інтересні, не мають одначе спеціального або незвичайного значіння... Історична уява – се необхідна прикмета ученого історика, достойного сього імени, і частина вартости історичної науки лежить у плеканню історичної імагінації³⁷.

Відтак рецензент у бібліографічній нотатці майстерно реферує у стислому та сконцентрованому вигляді головні думки автора праці, а не переказує основний зміст його книжки. Вочевидь, така форма викладу матеріалу потребує від рецензента солідної фахової підготовки та неабиякої майстерности.

На перший погляд видається, що в бібліографічних нотатках домінує виключно інформаційна функція, а критично-оцінювальні аспекти представлені фрагментарно або взагалі відсутні. Втім, наукова практика свідчить, що означені канони бібліографічних нотаток є досить умовними. Приміром,

³⁴ Библиографический листок: Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской Истории и Тацит. К., 1869. // Вестник Европы. 1870. № 2. [С. 971]; Библиографический листок: Исторические песни малорусского народа, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. К., 1874. Т. 1. // Там само. 1874. № 10. [С. IX]; Библиографический листок: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. – СПб., 1870. // Там само. 1870. № 4. [С. II]; Библиографический листок: Кульженко С.В. Собор Св. Владимира в Киеве. К., 1899. // Там само. 1899. № 1. [С. 445] та ін.

³⁵ Эльзон М.Д. Анонимные рецензии на историческую литературу в «Русском Богатстве» (1895–1917) // История и историки: историографический ежегодник. 1973. М., 1975. С. 337.

М. Грушевський навіть у таких дрібних замітках подавав численні оцінювальні коментарі та власні судження. Маленьку бібліографічну нотатку (близько 1200 друкованих знаків) про статтю Федора Уманця «Князь Константин-Василий Острожский» вчений розпочинає з такої оцінювальної сентенції:

Маленький ескіз – характеристика в стилі французьких *essais*, з сильними претензіями на оригінальність і дотеп³⁸.

Проте навіть у випадку виразного нахилу рецензента до оцінювальних пасажів домінуючою усе-таки залишається інформаційна функція, хоч і з суттєвими вкрапленнями критичних коментарів (як-от відомості про публікацію, супроводжувані принагідно висловленими думками щодо її змісту). Недаремно М. Грушевський завершує свою замітку досить своєрідним резюме, яке має заохотити читача до перегляду вказаної статті Ф. Уманця:

Переціненими здаються глибокий ум і талант Острозького, переціненою його непримиренність для католицизму, яку признає Острозькому автор. Але є гадки й паралелі безперечно небезінтересні³⁹.

Рецензійні замітки та рецензії з експертною оцінкою

Власне рецензії (рецензійні замітки) з неодмінними атрибутами жанру – критичним розглядом студії, її основних ідей та проблем, мають різний обсяг: від двох-трьох до кількох десятків сторінок.

Критичний огляд, представлений у рецензіях, складається з ряду традиційних елементів, як-от: базова бібліографічна інформація (вихідні дані рецензованої праці); підкреслення новизни й оригінальності ідей, висунутих підходів і концептів, повноти висвітлення проблеми; упровадження в науковий обіг новітнього фактографічного матеріалу (неопублікованих архівних джерел), методика його опрацювання; наявність джерельної бази і структурованість роботи; типологія та жанрові особливості; стиль і характер викладу; порівняння з попередніми виданнями (у разі перевидання роботи) та іншими працями автора з цієї проблематики (аналіз еволюції поглядів ученого), а також зі студіями, що стосувалися споріднених питань.

Окрім того, в рецензіях розглядається й низка інших характеристик: функціональне призначення рецензованого видання (фахова чи дисцип-

³⁶ И-в В.[Иконников В.С.] Рец. на кн.: Костомаров Н.И. Мазепа: Историческая монография. М.,1883. // Русская старина. 1883. № 5. [С. 1].

³⁷ С.Т. [Томашівський С.Т.] Рец. на кн.: Lord Bishop of Durham. The Gift of Historical Thinking. [London], 1925. // Політика (Львів). 1925, 25-го жовт. № 2. С. 39.

³⁸ Грушевський М. Рец. на ст.: Уманец Ф.М. Князь Константин – Василий Острожский (Русский Архив. 1904. Кн. 4. С. 625–634). // ЗНТШ (Львів). 1906. Т. 71. С. 203.

³⁹ Там само. С. 204.

лінарно-галузева приналежність, відповідність кваліфікації читача, на якого розраховане видання), особистий внесок автора у розробку провідної дослідницької проблематики, науковий апарат, бібліографічне й ілюстративне оформлення тощо. Інколи подаються також відомості про особу автора, наклад, особливості поліграфії, видавництво (друкарню), в якому опубліковано працю, тощо.

Структура як правило, довільна. Здебільшого рецензія складається зі стислого введення у проблему вивчення, викладу змісту рецензованого видання, критично-аналітичної частини і оцінювального резюме. Проте, зазначені структурні елементи іноді подаються у різній послідовності, а деякі можуть бути відсутні.

Найцікавішу частину рецензії зазвичай становить не стільки прикінцеве резюме, як критично-аналітична частина, де обґрунтовано оцінку рецензента.

На думку сучасних дослідників, саме останні елементи рецензії містять найважливіший матеріал для розуміння менталітету співтовариства істориків, особливостей та специфіки комунікації в академічному середовищі, поєднання формальних і неформальних складових в оцінювальних резюме тощо⁴⁰.

Із формального боку, рецензії традиційно пов'язують із відгуками на дисертаційні студії та інші наукові праці. Це свого роду експертний висновок, що має певні наслідки: присудження наукового ступеня, відзначення премією чи нагородою, рекомендація до публікації або відповідні негативні рішення.

Відгуки з формальною експертною оцінкою вирізняються більш стислим і сконцентрованим способом викладу матеріалу. У них акцентується увага на дисциплінарно-фаховій належності роботи, її джерельній базі, новизні й оригінальності, структурі, методах дослідження, системі аргументації, висновках та інших вимогах, що висуваються до цієї роботи⁴¹. Приміром, у відгуку Володимира Антоновича на магістерську дисертацію Михайла Грушевського відзначалося, що ця праця є

самостійною, спирається, здебільшого на матеріали першої руки, віднайдені самим автором, та опрацьовані необхідними критичними прийомами; тому я

⁴⁰ Бородкин Л.И. Вказ. праця.

⁴¹ Иконников В. Рец. на соч.: Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. СПб., 1868. // Университетские известия. К., 1869. № 9. С. 4–11; Антонович В. Отзыв о диссертации магистра И.А. Линниченка «Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в.», представленной в Историко-филологический факультет для приобретения степени доктора русской истории (26 апреля 1894 г.) // Там само. 1894. № 7. С. 1–4; Його ж. Рец. на соч.: магистра М.В. Довнар-Запольского «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.», представленное для приобретения степени доктора русской истории // Там само. 1906. № 3. С. 21–24; та низка ін.

вважаю, що ця праця задовольняє своєму призначенню і може бути визнана як дисертація на ступінь магістра російської історії⁴².

Загалом у рецензіях з експертним висновком домінує бінарна сув'язь — вимоги/оцінка, навколо якої вибудовується аналіз студії. Інші елементи, як і в звичайних рецензіях, уводяться і застосовуються на розсуд рецензента для належного обґрунтування оцінок. Проте і в таких рецензіях залишається значний простір для реалізації авторських фахових зацікавлень. Скажімо, професор Степан Голубев у рецензії на студію російського історика Віталія Ейнгорна «Очерки из истории Малороссии в XVII в.», висунуту на здобуття нагороди графа Сергея Уварова, головну увагу скеровує на джерельну базу та фактографічні неточності. Відтак пріоритети рецензента істотно позначаються як на критично-аналітичній частині рецензії, так і на її загальному обсязі⁴³.

Відомі випадки, коли на одну кваліфікаційну студію публікувалися рецензії з контраверсійними оцінками. Наприклад, у 1870 р. монографія Олександра Романовича-Славатинського «Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права», подана як докторська дисертація, одержала дві рецензії: позитивну (Василя Незабитовського)⁴⁴ та негативну (Георгія Сидоренка)⁴⁵. Відзначимо, що поява цих відгуків спричинила гостру наукову полеміку⁴⁶.

Втім, експертні висновки, представлені в рецензіях, відігравали й неформальну роль, зокрема сприяли циркуляції в академічному середовищі різних підходів, стереотипів та думок. Про це свідчить, зокрема, випадок із рецензійною розвідкою 1883 р. Івана Линниченка, присвяченою монографіям Петра Голубовського та Дмитра Багалія з історії Сіверської землі⁴⁷. У ній І. Линниченко звинуватив останнього в плагіяті з праць

⁴² Антонович В. Отзыв о диссертации магистранта М.С. Грушевского «Барское староство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра русской истории (17 мая 1894 г.) // Университетские известия. К., 1894. № 7. С. 7.

⁴³ Голубев С. Отзыв о сочинении В.О. Эйнгорна «Очерки из истории Малороссии в XVII в. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича» [Отд. оттиск из «Отчета о 37-м присуждении наград гр. Уварова»]. СПб., 1902. 51 с.

⁴⁴ Незабитовский В. Рец. на соч.: Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. СПб., 1870. // Университетские известия. К., 1870. № 11. С. 1–5.

⁴⁵ Сидоренко Г. Замечание на то же сочинение [А.В. Романовича-Славатинского] // Там само. № 11. С. 5–10.

⁴⁶ Романович-Славатинский А. Возражения на замечания доктора Сидоренка по поводу сочинения, представленного магистром Романович-Славатинским для получения степени доктора // Там само. 1870. № 12. С. 1–15.

⁴⁷ Линниченко И. Сочинения П. Голубовского и Д. Багалей [Рец. на соч.: Голубовский П. История Северной земли до половины XIV в. К., 1881 г. 202 с; Багалей Д. История Северной земли до половины XIV ст.: Историческая монография. С картою и рисунками. К., 1882. 310, [14] с.]. Критическая оценка. СПб., 1883. 43 с.

Ніколая Арістова, Ніколая Барсова, Миколи Костомарова, Олександра Котляревського, Дмитрія Самоквасова, Ізмаїла Срезневського та ін.⁴⁸ Такий висновок рецензента ґрунтувався на пильному текстологічному аналізі студії Д. Багалія, захищеної як магістерська дисертація.

Зауважимо, що критика І. Линниченком монографії Д. Багалія набула неабиякого розголосу. Полеміка висвітлювалася багатьма дослідниками, які відзначали наявність у ній цікавого матеріалу для розуміння особистих взаємин між ученими в середовищі Київської школи В. Антоновича, зокрема, між учителем та його учнями⁴⁹.

Рецензії, історичні погляди рецензентів та академічне середовище

Рецензії та бібліографічні нотатки репрезентують цікаві, іноді унікальні відомості стосовно еволюції наукових та суспільно-політичних поглядів відомих істориків. Характерний приклад – рецензії Миколи Костомарова, написані в різні періоди його наукової творчості. Наразі зупинимося тільки на кількох рецензійних замітках, які добре ілюструють зміни в історичних поглядах цього вченого.

Рецензія 1856 р., присвячена публікації «Южнорусских летописей, открытых и изданных Н. Белозерским» (К., 1856. Т.1), є однією з перших у науковому доробку М. Костомарова⁵⁰. Введення у проблему вивчення розпочинається в ній із міркувань загального характеру, які відображають авторське розуміння поточних завдань тогочасної національної історіографії.

Українське козацтво, – відзначає Костомаров, – чекає художньої історії. Період Гетьманщини – наше героїчне століття, період лицарства, звитяги, поезії.

⁴⁸ «В результате наших наблюдений над составом этого ученого труда оказываются следующие выводы: 1) более ста страниц в этом ученом исследовании (вся 3-я глава, 1-я и 4-я, большая часть 6-й и 7-й) представляют прекрасный по точности снимок с весьма ограниченного числа общеизвестных пособий; 2) более 100 страниц (вся глава 5-я) представляют перевод летописи на современный русский язык; 3) остальные страницы ученой работы г. Багалей пошли на связки и скрепы двух первых осново-источников. И за этот-то вопиющий литературный плагиат, в котором автору принадлежит только механический труд списывания историко-филологический факультет университета Св. Владимира не только присудил золотую медаль и денежную премию, но и дал две ученые степени – кандидата и магистра!» (Там само. С. 43).

⁴⁹ Див.: Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А. Линниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський) // Укр. археографічний щорічник: Нова серія. К., 1993. Т. 5. Вип. 2. С. 93–94; Михальченко С.И. Рецензии И.А. Линниченко как источник по истории Киевской школы // Одеси – 200: Мат-ли міжнарод. наук.-теорет. конф., присвяченої 200-річчю міста (Одеса, 6-8 вересня 1994 р.): У 2 ч. Одеса, 1994. Ч. 2. С. 89–90; Кравченко В.В. Передмова. Д.І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. Харків, 1999. Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. С. 11.

⁵⁰ Костомаров Н.И. Рец. на изд.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. К., 1856. Т. 1. // Отечественные записки. 1857. № 2. С. 114–123.

Однак перш, ніж російська історія зможе збагатитися таким витвором, варто потурбуватися про те, щоб зібрати та привести до відома всі матеріали та джерела, висвітлити їх критикою, осмислити вироком істини⁵¹.

Відтак, у зазначеній сентенції рецензента яскраво простежується героїко-художня інтерпретація історичного минулого, характерна для романтичної історіографії. У критично-аналітичній частині рецензії М. Костомаров докладно зупиняється на літописах, опублікованих у цьому виданні. Він розглядає фактографічну канву подій, яка висвітлюється у кожному з літописів, емоційно коментує окремі з них, висловлює певні пропозиції щодо їх інтерпретації, але практично не розглядає видання з археографічного погляду (повнота опублікованих джерел, інші списки та редакції, друкарські огріхи, науково-довідковий апарат) тощо. Натомість його цікавить етнографічний та фольклорний матеріал, побутові обставини та морально-психологічні риси народу як колективного героя.

Таким чином, рецензія 1856 р. чудово ілюструє романтичні устремління М. Костомарова-історика, зокрема, засвідчує його зацікавлення джерелами, довірливе ставлення до відомостей, поданих у козацькому літописанні, фольклористичні та етнографічні пошуки тощо.

Інакшою є рецензія М. Костомарова 1882 р. на чотири числа «Киевской старины», опублікована у петербурзькій газеті «Новое время»⁵². Ця замітка дуже змістовна і подає чимало цікавих відомостей, що свідчать про істотну еволюцію його наукових поглядів. Історик починає свій виклад з констатації факту появи цього видання. Він відзначає, що

в Києві з цього року видається часопис, для деяких читачів маловідомий, але надзвичайно чудовий за науковим змістом багатьох розвідок...⁵³

Передусім рецензент вказує на низку важливих публікацій часопису: видання В. Антоновичем перекладу щоденника Станіслава Освенціма, частина рукопису якого зберігалася в бібліотеці Оссолінських у Львові, розвідку Олександра Лазаревського про роди Лизогубів та Милорадовичів та ін. Водночас М. Костомаров відзначає й низку фактичних помилок та прогалин у розвідці О. Лазаревського, причому помилково посилається на дев'ятий (замість одинадцятого) том «Актів Южной и Западной России»⁵⁴. Зауважимо, що в цьому томі вміщено документи з української історії 1672–1674 рр. Відзначимо деякі із зауваг рецензента з відповідними посиланнями на джерела: 1) захоплення запорізькими козаками в полон посланців Петра Дорошенка під час їхньої поїздки до Криму сталося не в 1673, а в 1674 р.;

⁵¹ Там само. С. 114.

⁵² Костомаров Н.И. Рец. на журн.: Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1882. Кн. I–IV, январь-апрель. // Новое время (СПб.). 1882, 27 апр. № 2212. С. 2.

⁵³ Там само. С. 2.

⁵⁴ Там само. С. 2.

2) Іван Мазепа в 1674 р. був генеральним писарем, а не ротмістром корогви⁵⁵; 3) невільники під проводом Мазепа не належали до козацького стану, а були селянами з Лівобережної України⁵⁶; 4) І. Мазепа перебував у полоні не кілька років, а лише протягом п'яти тижнів⁵⁷; 5) Іван Сірко відмовився звільняти І. Мазепу на вимогу Г. Ромадановського, але змушений був це зробити, коли той взяв під варту його дружину⁵⁸.

Варто зазначити, що рецензія демонструє чудову обізнаність М. Костомарова у джерелах з української історії. Майже 25-річна діяльність вченого в Археографічній комісії у С.-Петербурзі (1861–1885), зокрема редакторська робота над серійним виданням документів «Акты Южной и Западной России» (за редакцією М. Костомарова видано 12 із 15 томів), зробила його на той час одним із найкращих фахівців у царині українського джерелознавства⁵⁹.

Отже, порівнюючи ці дві рецензії М. Костомарова, спостерігаємо перехід від широкого коментування окремих подій та довгих абстрактних розумувань, що не стосувалися безпосередньо того чи іншого видання, до всебічного і конкретного аналізу позитивних та негативних аспектів певних публікацій (указівок на фактографічні помилки і прогалини, розкриття значення й ролі окремих джерел для інтерпретації історичних подій тощо). Відтак в останній рецензії виявляємо елементи сцієнтизму у ставленні до джерельної бази та фактичної основи історичних досліджень, що дають можливість відзначити позитивістські вкраплення в науковій творчості М. Костомарова на схилі його життя. Помилкове ж посилання вченого на відповідний том «Актов Южной и Западной России» в рецензії на «Киевскую старину» красномовно засвідчує добре відомий зі спогадів його сучасників факт: у своїх студіях Костомаров покладався на чудову пам'ять, яка в останні роки життя дедалі частіше зраджувала його.

На відміну від великих наукових праць, у рецензіях інколи представлені більш точні й повні оцінки, формулювання та коментарі вчених щодо різних проблем. Такою, приміром, є маловідома рецензія Костомарова на монографію Петра Буцинського «О Богдане Хмельницком» (Харків, 1882). У цій рецензії репрезентована чи не найвідвертіша оцінка діяльності Б. Хмельницького, якої немає ані в тритомній монографії вченого про славетного

⁵⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею / Под ред. Н. Костомарова; прибавления под ред. Г. Карпова. СПб, 1879. Т. 11: 1672–1674. Прибавления 1657. С. 626.

⁵⁶ Там само. С. 496–497.

⁵⁷ Там само. С. 562.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Див. докладніше: Крип'якевич І.П. Археографічні праці Миколи Костомарова // Історія української археографії: Персоналії / Відп. ред. Г. Боряк. К., 1993. Вип. 1: М. Костомаров, Д. Багалій, В. Антонович, М. Грушевський, о. А. Великий. С. 1–36; Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Київ–Полтава, 2000.

гетьмана, ані в його численних працях. З огляду на те, що про її передрук нічого не відомо, наведемо досить розлогу цитату:

Якщо Хмельницький робив послуги Росії, то абсолютно супроти своєї волі. Він ніколи не думав щиро та навіки об'єднатися з московською державою; він тільки хитрував та обдурював царя, тимчасово потребуючи союзу з ним, щоб нанести удар своїм запеклим ворогам – полякам, з якими, однак, він схильний був ближче зійтися, аніж з Москвою, навіть за найбільшого прагнення розпалити супроти них всіляких ворогів між сусідами. В один і той же час український гетьман визнавав себе данником і московського царя, і турецького падишаха; запевняв московський уряд у своїй непохитній вірності та уклав дружні угоди зі Швецією, якій московський государ оголосив війну, показував прихильність королю польському Яну Казиміру поновити мир та союз із ним та з Річчю Посполитою і водночас допомагав Ракочі, який задумував скинути Яна Казиміра з престолу. З усіма однаково хитрував Хмельницький, всіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію – дати своїй Україні повну незалежність, хоча сам не міг зректися засвоєного з юности ідеалу шляхетського устрою, ненависного для українського народу (курсив наш. – О. Я.)⁶⁰.

Цей уривок відображає переосмислення М. Костомаровим на схилі свого віку історичної ролі та образу Богдана Хмельницького в українській минувшині.

Рецензії надають цікавий матеріал і для вивчення явищ та процесів академічного життя. Зокрема, їх аналіз дає змогу скласти уявлення про особливості функціонування історичної науки протягом певного періоду і вказує на типові зауваження рецензентів, систему аргументації, специфіку тогочасної наукової полеміки, окреслює коло актуальних проблем тощо.

Цікавими у цьому сенсі є рецензії Володимира Антоновича.

Оцінюючи чужі наукові праці, Антонович виявляв справедливість і прихильне, співчутливе ставлення, завжди підкреслював позитивні якості, хоч не замовчував і недоліків. Відгук його не був образливим для автора, бо базувався на міцних фактичних доказах і логіці..., – зазначають сучасні дослідники його наукової творчості⁶¹.

Вказані риси Антоновича-рецензента спостерігаємо в його замітці про уже згадану монографію П. Буцинського. Ця праця, як на ті часи, була досить прикметною і вирізнялася елементами діахронії у техніці викладу матеріалу. Варто зазначити й неординарний авторський підхід, що зумовив самобутність зазначеної роботи. П. Буцинський обстоював тезу про те, що Переяславський договір 1654 р. складався з 14 статей⁶², у той час як інші історики трималися відмінних поглядів на це питання. На його думку, напередодні Переяславської угоди Б. Хмельницький

⁶⁰ Костомаров Н. Рец. на кн.: Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882. // Южный край (Харьков). 1882, 28 дек. № 693. С. 2.

⁶¹ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К., 1997. С. 87.

⁶² Буцинский П. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882. С. 145–146, 152–153.

перебував у такому становищі, що йому не можна було тривалий час торгуватися з московськими послами: силою сторонніх обставин він вимушений був визнати ті умови, на які могла погодитися тільки протилежна сторона⁶³.

Щодо самого договору, то дослідник підкреслював:

на Переяславській раді з боку московських бояр не було підписано будь-яких статей угоди; Васілій Васільєвіч Бутурлін тільки на словах заявив, що государ не тільки ствердить усі давні права та вольності козаків, але й пожалує гетьмана та все запорозьке військо новими особливими милостями⁶⁴.

Праця П. Буцинського не була позбавлена й численних прогалин та огріхів у науково-довідковому апараті (точність і коректність посилань, достовірність низки фактографічних відомостей та ін.). Саме супроти них було скероване вістря критики в замітці Володимира Антоновича, витриманій у спокійному, логічно зв'язаному та доступному стилі, притаманному цьому історикові. Рецензент також закидав авторові ігнорування ряду новітніх досліджень, зокрема студій Михайла Максимовича та Людвіка Кубалі⁶⁵. Натомість спроба П. Буцинського критично проаналізувати списки Переяславських статей дістала схвальну оцінку Антоновича. Він уважав восьмий розділ, де представлено даний огляд, найкращим у творі П. Буцинського, але утримався від докладніших коментарів і оцінок⁶⁶. Заразом В. Антонович не звернув уваги на ряд сумнівних висновків рецензованого дослідження, що відзначають сучасні науковці⁶⁷. Проте узагальнення автора монографії щодо негативних рис Хмельницького як історичної особистості та мотивації його політичної діяльності він розглянув досить широко. Оцінюючи постать гетьмана в контексті тогочасного «суспільного устрою», В. Антонович не повністю погоджувався із висновками П. Буцинського, але досить співчутливо поставився до провідних ідей аналізованого твору. Співвіднесення особи Б. Хмельницького із соціальними засадами суспільства його доби спиралося, ймовірно, на ідеї еволюційної поступовості, організму та генетичного зв'язку, які посідали чільне місце в науково-історичних поглядах і світосприйнятті Антоновича. Зауваги ж рецензента здебільшого стосувалися фактографічної точності та повноти джерельної бази вказаної монографії, тобто віддзеркалювали загалом поширену в українській історіографії останньої чверти ХІХ ст. сцієнтистську, позитивістську орієнтацію Антоновича як історика.

⁶³ Там само. С. 147.

⁶⁴ Там само. С. 151. Докладніше про погляди П. Буцинського див. у праці: Basarab J. Pereislav 1654: A Historiographical Study / An Introduction by I.L. Rudnytsky. Edmonton, 1982. P. 114–118.

⁶⁵ Антонович В. Рец. на кн.: Буцинский П. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 // Киевская Старина. 1883. № 2. С. 420.

⁶⁶ Там само. – С.418.

⁶⁷ Федорук Я. Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії ХІХ – 30-х років ХХ століття // ЗНТШ (Львів). 1994. Т. 228. С. 168.

Типовий набір зауваг тодішнього рецензента становлять фактичні пере-
кручення та помилки, недостатність джерельної бази, неповне охоплення
існуючої наукової літератури, оформлення наукового апарату (цитовання
без зазначення джерела, труднощі у прочитанні посилань та ін.). Зрештою,
не варто гіперболізувати значення наведених спостережень, зважаючи на
індивідуальні пріоритети та нахили того чи іншого вченого. Проте загалом
вони відображають найпоширеніші стереотипи академічного середовища
українських істориків доби позитивізму.

На початку ХХ ст. ситуація змінилася. Відтепер рецензенти звертають
увагу на провідні ідеї та концепти науково-історичної студії, прагнуть
з'ясувати їхню новизну та оригінальність, широко коментують погляди ав-
тора в компаративному сенсі тощо. Яскравим взірцем такого підходу є ре-
цензія Пилипа Клименка на відому монографію В'ячеслава Липинського
«Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського дер-
жавного будівництва в XVII-ім столітті». П. Клименко наголошував на
надмірному перебільшенні автором ролі «руської шляхти» в українській
історії⁶⁸. Причому рецензент вважав, що погляди вченого зумовлені
недооцінкою значення інших соціальних верств в історичному процесі і
відображають неправомірне ототожнення окремих осіб чи груп шляхти з
цілим шляхетським станом.

З методологічного погляду праця В. Липинського не є чисто наукова, – зазначає
рецензент. – Автор використовує численний джереловий надрукований і нена-
друкований матеріал. Але не систематизує цього матеріалу, не критикує і не
перевіряє його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а лише
ілюструє цим матеріалом укладену на підставі Kubal'i, Czermak'a та ще інших
істориків, що ідеологічно на нього впливають, схему історичного процесу
1648–1658 рр. Це не дає авторові можливості бути об'єктивним дослідувачем
із чисто науковим методом. Але взагалі автор не виявляє стороничности до
осіб або груп суспільства. Наслідок цього той, що хоч окремі суспільства,
особи, або групи суспільства охарактеризовані вірно, але їх взаємовідносини
та порівнююче значіння в цих взаємовідносинах не вірне⁶⁹.

Критик звернув увагу й на певну односторонність джерельної бази студії,
зокрема підкреслив орієнтацію на мемуаристику, приватне листування та
невелику кількість дипломатичних документів. На думку П. Клименка, та-
ких джерел недостатньо для з'ясування «державної творчости окремих осіб
або цілого суспільства»⁷⁰. Втім, ці зауваження тільки доповнюють думки
рецензента щодо концептуальних засад «України на переломі».

⁶⁸ Клименко П. Рец. на кн.: Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. 3: Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ–Відень, 1920. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1923. Кн. 2/3: (1920-1922). С. 243.

⁶⁹ Там само. С. 246.

⁷⁰ Там само.

Протягом ХХ ст. істотно зростає зацікавленість методологічними й теоретичними засадами рецензованих праць. Об'єктом аналізу стають, зокрема, шляхи досягнення авторами тих чи інших наукових результатів. Так, означені методологічні інтенції спостерігаємо в рецензіях на монографію Олександра Оглоблина «Люди Старої України» (Мюнхен, 1959).

Ця робота була написана в дусі контраверсії до відомої студії О. Лазаревського «Люди Старої Малоросії», в якій негативно оцінювалася роль української аристократії в історичному процесі. На думку О. Оглоблина,

він (О. Лазаревський.– О. Я.) не помітив серед них «Людей Старої України», тих що, не пили кров свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності⁷¹.

Відтак автор монографії висвітлював позитивну творчу діяльність вищого стану в українському суспільстві.

Зазначена праця дістала різноманітні відгуки та оцінки, хоча більшість із них містила традиційний набір зауваг. Почасти вони були пов'язані з політичними й ідеологічними стереотипами різних представників української еміграції, але значною мірою віддзеркалювали особливості функціонування історичної науки в діаспорі. Невідомий автор під псевдонімом «Історик», убачав у монографії спробу реабілітувати українське (малоросійське) дворянство⁷². Наталя Полонська-Василенко розглядала її як ще один крок на шляху до «державницького переосмислення історії», який поширюється на «недержавницьку історичну епоху».

Розкритий автором фрагмент історії України, – зазначає рецензентка, – має велике значення ще й тому, що він поглиблює на 200 років історію української національно-державної свідомості⁷³.

Натомість Л. Білас звертається до висвітлення методологічних засад названої монографії. В центрі його уваги – компаративне зіставлення добору, інтерпретації та оцінки фактографічного матеріалу в студіях О. Лазаревського та О. Оглоблина (зауважимо, що таке порівняння він використовує для критики прихильників позитивістської методології). Рецензент зупиняється на поглядах істориків, що уявляють науку як «коробку фактів», до якої потрохи докидаються все нові (подібно до монет) і з якої ніколи нічого не вибуває. Критик характеризує їх через поняття «духовної скарбниці», створеної працею багатьох попередніх поколінь.

⁷¹ Оглоблин О. Переднє слово // Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. С. 6.

⁷² Історик. Невдала спроба реабілітації українського шляхетства // За синім океаном (Нью-Йорк). 1960. № 4. С. 18.

⁷³ Полонська-Василенко Н. Рец. на кн.: Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. 328 с. // Український самостійник (Мюнхен). 1961. № 43. С. 44.

Якщо б це позитивістичне розуміння науки було правильне, якщо б праця історика зводилася до збирання більше або менше важливих фактів і їх порядкування, пов'язування в кавзальні ланцюги причин і наслідків, тоді завдання кожної нової генерації було б порівняно просте: причепити нові знайдені факти-ланки до встановлених уже здебільша ланцюгів, – відзначає Л. Білас. – І це завдання справді можна б убити в рамки «додатків» до вже готових праць, як їх продовження чи доповнення. Однак так, видимо, не є⁷⁴.

Рецензент дотримується думки, що вирішальну роль в історичному дослідженні відіграє не стільки його джерельна основа чи певний добір фактів, скільки мотивація та ціннісна спрямованість студії, яка залежить від формулювання проблеми: що ми хочемо знати? Негативне чи позитивне? Цю тезу Л. Білас ілюструє шляхом порівняльного висвітлення праць О. Лазаревського та О. Оглоблина:

Коли питання історика є **негативне**, то і відповідь, яку він одержить, буде негативна. Лазаревський, для якого було ясно, що «старє українське панство» нажилося кров'ю і потом селянина, і який хотів знайти потім тих винуватців, затаврувати їх поіменно і показати їх «моральне обличчя», шукав його між судовими актами. І те, що він там знайшов, могло, звичайно, тільки скріпити його переконання. Питання Оглоблина є наскрізь позитивне. Для нього було ясным, що не всі українці того часу дбали тільки про свою приватну користь і наживу, що мусили бути між ними і позитивні типи, люди, які думали про добро загалу. І, як інакше і не могло бути, поставивши **позитивне питання**, він мусив одержати **позитивну відповідь** (виділення Л. Біласа. – О. Я.). У згоді зі своїм питанням він однак шукав відповіді не між судовими актами, а між документами політичними, літературними і приватними, де звичайно сублімуються суспільно-політичні змагання кожної генерації і доби⁷⁵.

Зрештою, формулювання основного питання дослідження, на думку рецензента, зумовлене його актуальністю для сучасників і пекучими потребами конкретної доби.

Зміна питання, – відзначає Л. Білас, – тягне за собою те, що безліч досі дуже «важливих» фактів тратить свою важливість і повертається назад до архівів, тоді як досі зовсім іррелевантні або невідомі, «неісторичні» факти з дня на день стають фактами першорядного, підставового значення – власне, для відповіді на нове питання⁷⁶.

Таким чином, класичну тезу німецького історика Леопольда фон Ранке, що «виклад факту, хоч і який він був умовний і негарний, безперечно, найвищий закон», критик розглядає як архаїчну⁷⁷. Натомість підкреслює,

⁷⁴ Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О. Оглоблина) // Сучасність. 1961. № 7. С. 46.

⁷⁵ Там само. С. 46–47.

⁷⁶ Там само. С. 47.

⁷⁷ Ранке Л. Історія романських і германських народів з 1494 по 1535 р.: Передмова до першого видання // Класики історичної науки [Вольтер, Ю. Мьозер, Й.-Г. Гердер,

що критерій добору фактів обумовлений «ієрархією вартостей» історика. Тому думку О. Оглоблина, що вчений «не має судити людей і події», Л. Білас розглядає як таку, яка не витримує елементарної критики в світлі сучасних наукових знань⁷⁸.

Історія є проєктованою в минуле самосвідомістю і, як така, нерозлучно з нею пов'язана... – стверджує рецензент⁷⁹.

У такій світоглядній системі питання добору фактів значною мірою на-в'язується ціннісними й методологічними орієнтаціями вченого, який конструює власну модель історичної реальності. Методологічні ж інвективи Л. Біласа щодо монографії О. Оглоблина віддзеркалюють складний і суперечливий процес взаємодії української зарубіжної історіографії 50-60-х років ХХ ст. із західним інтелектуальним світом, а також конфронтацію різних поглядів на функції й завдання історичної науки⁸⁰.

Критичні огляди та рецензійні статті

Щось середнє між бібліографічними нотатками та рецензіями становлять критичні огляди наукової літератури з певної тематики або за фіксований хронологічний період, а також висвітлення змісту часописів та періодичних видань.

Критично-бібліографічні огляди вирізняються зміщенням пріоритетів від оцінки до викладу інформації про нові видання. Проте оцінювальні риси присутні і в таких оглядах, хоча й меншою мірою⁸¹. Вони найчастіше будуються за хронологічним і проблемним принципом, у деяких випадках застосовується комбінований підхід. Іноді подається аналіз кількох наукових студій зі спорідненою або близькою проблематикою.

Такі рецензії-огляди неодноразово публікував у різних виданнях М. Грушевський, приділяючи виняткову увагу появі нових праць з української історії. У 1914 р. в журналі «Україна» він умістив невеликий огляд новітніх студій, в яких порушувалися проблеми автономної та федеративної форми державного устрою. Початок цієї рецензії, зокрема вступ до провідної проблематики розгляду, виділення її сутнісних аспектів, загалом характерний для манери викладу вченого і простежується в

А.Г.Д. Герен, Б.Г. Нібур, В. Гумбольдт, Л. Ранке, Г.В.Ф. Гегель, Барант, О. Тьєрі, Мішле, Т. Маколей, Г. Зібель, Тен, Г. Бокль, Я. Буркгардт, Ф. Куланж, Е. Маєр, К.Ю. Белох, К. Лампрехт, Л. Гартман, Ж. Жорес, К. Маркс, Ф. Енгельс] / Ред., передм. та прим. Г. Рохкіна. [Харків], 1929. С. 69.

⁷⁸ Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія... С. 61.

⁷⁹ Там само. С. 48.

⁸⁰ Див. також: Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. Львів, 2002. С. 26–56.

⁸¹ Див.: Дорошенко В. Українознавство поза межами УСРР // Україна. 1927. № 5. С. 131–150; 1929. № 33: (берез.–квіт.). С. 102–126; 1930. № 42: (лип.–серп.). С. 119–142.

інших його замітках. Відтак спершу рецензент аналізує соціокультурні та інтелектуальні передумови появи вказаних робіт.

«Автономія», «федерація» – сі кличі, видвинені в Росії бурхливими роками 1905–6, тоді застали не приготованими місцевих юристів і державознавців по їх власному признанню. Зняті потім з дневного порядку, вони все-таки дали імпульс політичній і науковій мислі, і з того часу, згодом все більше, починають появлятися більш і менш серйозні наукові праці, присвячені сим питанням. Переважно їх мотиви практичні – вяснити, наскільки автономний або федеративний устрій в інших державах, сучасних і давніших дає аналогії для російського устрою; наскільки сі форми можуть бути корисними для держав унітарних, централізованих; наскільки давніші форми автономного устрою чи федеративних, чи унійних відносин в життю Російської держави дають ґрунт для автономних чи федеративних форм в будучності, – зазначає М. Грушевський⁸².

Далі він зосереджується на українській проблематиці цих праць. Науковець досить прихильно оцінює «Очерки» Б. Нольде і його тезу про договірний характер українсько-московських взаємин у XVII–XVIII ст., хоча й подає низку суттєвих зауваг. М. Грушевський відзначає неточності та неповноту праці у висвітленні історії української автономії та ін.⁸³

Договірний принцип переходить червоною ниткою через усю історію Гетьманщини, через правосвідомість українських і московських правительственных кругів, і одностороннє скасування українського устрою в XVIII в., починаючи від Петра, очевидно, самим петербурзьким правительством розумілося як ламання старих «трактатів», – підкреслює рецензент. – Сю сторону – як розуміти з правного боку скасування української автономії односторонньою волею російського правительства, на жаль, не вясняє автор⁸⁴.

Згодом історик згадував працю барона Боріса Нольде в рецензії 1917 р. на студію його учня, розглядаючи обидві праці у контексті їхнього інтелектуального взаємозв'язку⁸⁵. Зрештою, огляд 1914 р. засвідчує принаймні часткове сприйняття М. Грушевським автономістських поглядів Б. Нольде.

Таким чином, згадані рецензії М. Грушевського дають можливість прослідкувати інтелектуальний вплив російських дослідників (Б. Нольде та ін.) на погляди українського вченого стосовно інтерпретації історико-правничого характеру Переяславського договору 1654 р.

⁸² Грушевський М. Рец. на кн.: Нольде Б. Э., бар. Очерки русского государственного права. СПб., 1911; Нольде Б., бар. Автономія України з історичного погляду / Пер. і передм. М. Залізняка. Львів, 1912; Яценко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. Юрьев, 1912. // Україна. 1914. Кн. 2. С. 100.

⁸³ Там само. С. 101.

⁸⁴ Там само. С. 102.

⁸⁵ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі: Критичні замітки. Рец. на кн.: Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко-юридический очерк. Петроград, 1915. 191 с. // Україна. 1917. Кн. 3/4. С. 91–108.

Окрім власне інформаційного призначення, огляди іноді використовують для актуалізації певних ідей, обґрунтування відповідних положень або проєктів тощо. Приміром, 1866 р. у першому томі часопису «Вестник Европы» (за редакцією Міхаїла Стасюлевича) Костомаров опублікував великий бібліографічний огляд науково-історичних публікацій, розміщених на сторінках його однойменного попередника (що виходив у 1802–1830 рр. за редакцією Ніколая Карамзіна). Вчений використав цей матеріал для обґрунтування доцільності заснування нової версії «Вестника Европы»: відновити традиції та роль цього видання, спираючись на засоби й ідеї нової доби⁸⁶.

У межах одного рецензійного огляду можуть аналізуватися праці з різною проблемно-тематичною спрямованістю. Так, Микола Петровський розглядає дослідження, які підпадають під вельми суб'єктивний авторський критерій – «вони не обговорювалися в радянській історичній літературі»⁸⁷. До таких праць рецензент відносить огляд джерел з історії господарства та класової боротьби Наталі Мірзи-Авак'янц, студії про авторство літопису Самовидця, селянське повстання в Турбаях та ін.⁸⁸ Вочевидь, єдине, що об'єднує представлені в зазначеному огляді студії, – близькість до фахових інтересів рецензента.

Особливе місце посідають статті, написані з нагоди появи певної студії. Вони містять не так аналіз конкретної праці, як запропоновані самим рецензентом підходи. Рецензована робота в таких розвідках здебільшого є лише приводом для розробки тієї чи іншої проблематики, поширення альтернативних ідей, поглядів та концептів, а власне оцінювання використовується як структурний елемент огляду.

Обсяг рецензійних статей, як правило, більший, ніж обсяг рецензій. Утім, визначальним критерієм, перш за все, є самодостатність і самоцінність авторського підходу, а рецензована студія фактично відсувається на другий план. Натомість у власне рецензії техніка викладу та аргументації, особисті погляди рецензента подаються в контексті критичного розгляду конкретного твору, тобто розгортаються в межах його проблематики.

Цікавим прикладом рецензійної статті є розвідка Михайла Драгоманова, присвячена тлумаченню статистичних, етнографічних та інших матеріалів експедиції Павла Чубинського до Південно-західного краю⁸⁹. Опубліковані

⁸⁶ [Костомаров Н.] Историческая наука в «Вестнике Европы» до 1830 года // Вестник Европы. 1866. Т. 1. С. XXI–XXII.

⁸⁷ Петровський М. З нових історичних студій і видань: Рец. на вид.: Мірза-Авак'янц Н.Ю. Виймки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні. Ч. 1; Окиншевич Л. До питання про автора літопису Самовидця; Центральна Управа УСРР. Архів Радянської України. Повстання в селі Турбаях // Записки Ніжинського інституту соціального виховання. Ніжин, 1932. Кн. 12. С. 269.

⁸⁸ Там само. С. 269–300.

⁸⁹ Драгоманов М. Евреи и поляки в юго-западном крае. По новым материалам для юго-западного края. Рец. на изд.: «Труды этнографическо-статистической экспедиции в

матеріали слугують лише тлом для міркувань рецензента та інтерпретації різноманітних аспектів міжнаціональних взаємин на теренах Наддніпрянської України. М. Драгоманов починає з констатації складного сплетіння проблем міжнаціональних відносин у Південно-західному краї, зумовлених, на його думку, низкою чинників: спадком, що залишився після розпаду Речі Посполитої, нерозважливою політикою російського царату, становими та етнонаціональними забобонами, специфікою господарських відносин та ін. Дослідник досить широко коментує матеріали експедиції П. Чубинського і водночас подає власний погляд на проблеми міжнаціональних взаємин. Думки, висловлені М. Драгомановим, переводять розгляд цієї проблематики в теоретичну площину з ретроспективними екскурсами в історію та широкими соціологічними узагальненнями. Зрештою, він відзначає, що П. Чубинському не повністю зрозумілі теоретичні аспекти міжнаціональних взаємин, зокрема єврейського питання⁹⁰. Крім того, рецензія виявляє виразну соціалістичну спрямованість думок М. Драгоманова, особливо помітну в термінології: класи, експлуатація, робітники, буржуазія та ін. Порівняно з іншими його студіями першої половини 70-х років XIX ст., зазначені поняття трапляються у вказаній праці частіше.

За своїм змістом і проблематикою рецензійна стаття М. Драгоманова набагато ширша за її нейтральну та вповні академічну назву: «Євреї и поляки в юго-западном крае. По новым материалам для юго-западного края». Вона також вирізняється надзвичайною полемічною загостреністю. Аналіз публікації матеріалів експедиції вчений використовує як відправну точку для висвітлення польського та єврейського питань. Рецензоване видання виступає у цій статті своєрідним приводом для обговорювання проблем українського національного відродження, українофільського руху, взаємин єврейської, польської та української громадськостей, національних літератур тощо.

Схожий прийом широко застосовують і автори інших розвідок. Зокрема, аналогічний підхід спостерігаємо в рецензійній статті Івана Джиджори на двотомну збірку праць Олександри Єфименко⁹¹. Щоправда, у даному випадку він використовується для менш масштабного завдання, аніж у згадуваній рецензії М. Драгоманова. І. Джиджора намагається відтворити історичні погляди О. Єфименко, їх теоретичну й методологічну основу в контексті тогочасної української історіографії. Насамперед рецензент звертає увагу на недостатність фактографічного матеріалу в студіях

западно-русский край. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским» // Вестник Европы. 1875. № 7. С. 133–179.

⁹⁰ Там само. С. 143.

⁹¹ Джиджора І. З новішої української історіографії: Критична студія. Рец. на публ.: Єфименко А. Южная Русь, очерки исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т.І-ІІ. // ЗНТШ (Львів). – 1906. – Т.71. – С.134-157.

О. Єфименко⁹². На його думку, це спонукало дослідницю компенсувати її апіорними теоретичними рефлексіями.

Загалом (очевидно є й деякі виїмки) її статті не відзначаються особливим багатством фактичного матеріалу, – відзначає рецензент. – Щоб довести річ до якихось позитивних результатів, *мусила бідності матеріялу прийти в поміч комбінація, розумування, словом теорія* (курсив наш. – О. Я.), і се власне характеристичний спосіб для д. Єфименкової як історика. Послугується вона такою методою, що в просліджуванню історичних явищ вона не бере за вихідну точку власне даного явища, але загалом готову, на іншій ґрунті вироблену теорію і під сю власне теорію підтягає розсліджуване явище...⁹³.

Така домінація теорії, вважає І. Джиджора, простежується у студіях Єфименко про давні форми землеволодіння у слов'ян, церковні братства, походження малоросійського панства та ін. Унаслідок цього її праці, особливо з історії України-Гетьманщини, значною мірою позбавлені самостійности (приміром, розвідка про перетворення козацької старшини в малоросійське панство написана в дусі відомих праць О. Лазаревського⁹⁴). У висновках про О. Єфименко як історика рецензент є ще категоричнішим, ніж в оцінці її окремих студій. Він стверджує, що в авторки

нема розуміння української історії, як цілости, і вона ніяким способом не може зв'язати попереднього (періоду. – О. Я.) з козацьким⁹⁵,

і вона також

твердо держиться старої схеми т. зв. «руської історії» і не тільки не може зачислити т. зв. «київського періоду» до історії українського народу, але навіть литовсько-руських часів⁹⁶.

Загалом І. Джиджора досить добре упорався із завданням критика. Попри дещо полемічну заангажованість та підвищену емоційну тональність багато його оцінок і коментарів видаються слухними. Крім того, вони відображають радше загальну пізнавальну ситуацію, пов'язану з утвердженням української історіографії на початку ХХ ст. в конфронтаційному інтелектуальному середовищі російської науки, аніж особисті уподобання рецензента.

Рецензійні статті використовуються також для популяризації ідей та концептуальних підходів, особливо важливих, на думку рецензента, для історичної науки певної доби. Такою, наприклад, є стаття Івана Кревецького «Українська історіографія на переломі», присвячена студіям С. Томашівського «Українська історія. Нарис І. Старинні і середні віки»

⁹² Там само. С. 139, 145; та ін.

⁹³ Там само. С. 155.

⁹⁴ Там само. С. 157.

⁹⁵ Там само. С. 154.

⁹⁶ Там само. С. 153.

та В. Липинського «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті». Це своєрідна апологія національно-державницьких ідей названих істориків, позбавлена істотних критичних зауваг. Не випадково рецензент звертає увагу на «ідеологію обговорюваних праць, на konceпції їх авторів, на їх погляді (розбивка І. Кревецького. – О. Я.) на минуле України»⁹⁷. Інакше буде Кревецький і вступ до предмета розгляду, концентруючи свій виклад навколо проблеми висвітлення державницької традиції в українській історіографії⁹⁸. Саме тому проблемно-тематичне тло цієї розвідки значно ширше, ніж у рецензованих студіях. Автор намагається вписати вказані праці до загальної системи національної історичної думки, що подається як контраверсійний поворот («ревізія») щодо української історіографії XIX – початку XX ст., в якій домінували народницькі тенденції.

У цій статті відсутня критично-аналітична частина. Її основу становить власне інформаційна: докладний переказ зазначених студій, які розглядаються у контексті ствердження самоцінності ідей С. Томашівського та В. Липинського. Відтак текст І. Кревецького рясніє великою кількістю цитат і парафраз, а рецензент фактично стає популяризатором концептів аналізованих праць, хоча й намагається виокремити їх установчі елементи: земля, нація, держава⁹⁹. Однак синтетичні узагальнення, а тим більше компаративне зіставлення представлених концепцій у зазначеній розвідці досить поверхові, що значною мірою зумовлено особистими симпатіями рецензента. На його думку, вмотивованість такого способу викладу матеріалу випливає з «переломового значення» цих ідей для української науки¹⁰⁰.

Рецензії-трансформери

У структурі науково-історичної продукції наявні рецензійні статті із подвійною видовою належністю, – рецензії-есеї і навіть рецензії-монографії. Такі розвідки, умовно названі трансформерами, не виняткові на теренах національної історіографії, хоча трапляються нечасто. Самобутнім прикладом можна вважати рецензію Лева Окіншевича (спеціаліста у галузі історії права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.) на працю англійського історика Арнолда Тойнбі¹⁰¹. Вона демонструє неабияку ерудицію україн-

⁹⁷ Кревецький І. Українська історіографія на переломі. Рец. на кн.: Томашівський С. Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. Львів, 1919. 154 с; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ–Відень, 1920. 304 с. // ЗНТШ (Львів). 1924. Т. 134/135. С. 162.

⁹⁸ Там само. С. 162–164.

⁹⁹ Там само. С. 182.

¹⁰⁰ Там само. С. 184.

¹⁰¹ Okinshevich L. History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1952. Vol. 2, No 2. P. 305–315.

ського дослідника, оригінальне бачення ним теорій циклічного розвитку та їх застосування у студіях з історії України. Л. Окіншевич переконаний, що проблема приналежності українських земель до певного культурно-історичного комплексу посідає чільне місце в концепціях з обсягу минувшини народів Східної Європи. Адже вони мешкали у межах взаємодії та конфронтації кількох цивілізацій¹⁰². Нагадаємо, що А. Тойнбі відносив народи країн між Німеччиною та Росією до «православної цивілізації» Сходу Європи, а в окремих випадках – до західноєвропейської культури. Проте критерії, якими керувався англійський вчений для висунення зазначених підходів, видалися Л. Окіншевичу надто спрощеними і не враховували тенденцій національного відродження народів, котрі перебували у складі певної держави¹⁰³. Тому український історик вдається до своєрідного трактування відомої тези національної історіографії про українські землі як цивілізаційне перехрестя. Він висловлює думку про зміщення межі між культурно-історичними комплексами на українських теренах у різні епохи. Відтак рецензент висуває ідею «цивілізаційних розломів», що утворилися внаслідок взаємодії західних і східних культурно-історичних комплексів. Дослідник вважає доцільною інтерпретацію явищ та подій української історії крізь призму ідеї внутрішнього конфлікту, пов'язаного з «цивілізаційними розломами» та конфронтацією відмінних культурно-історичних впливів. Таким чином, критично-аналітична частина рецензії Л. Окіншевича дедалі більше поступається самоцінності авторських ідей, підходів та думок, особистій рецепції вченого, його інтерпретаціям і тлумаченням провідної проблематики. На перше місце виходить унікальний досвід автора-рецензента, що з часів знаменитих «Дослідів» Мішеля Монтеня вважається класичною рисою есею як виду публікацій (саме актуалізація, проголошення власних ідей автора, їх схематичний виклад для широкого загалу без докладного обґрунтування та належної аргументації є засадничою ознакою есею). Л. Окіншевич доходить висновку, що теорія А. Тойнбі, хоч і містить ряд недоліків і прогалин у висвітленні історії Східної Європи, зокрема її цивілізаційної приналежності, але становить незаперечний інтерес для фахівців¹⁰⁴.

Отже, розвідка Л. Окіншевича чудово демонструє можливості трансформації рецензії як жанру та виду публікацій, зокрема перетворення рецензійної статті на рецензію-есеї.

¹⁰² Ці погляди Л.Окіншевич деталізує в інших студіях: О-ч Л. [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). 1952. № 8. С. 611–615; Акіншевич Л. [Окіншевич Л.] Пра «Цивілізаційныя Асновы» беларускага гістарычнага працэсу // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва (New-York). 1953. № 2. С. 70–79.

¹⁰³ Okinshevich L. History Civilization of Eastern Europe... P. 308–311.

¹⁰⁴ Ibid. P. 314–315.

¹⁰⁵ Мякотин В.А. К истории Нежинского полка в XVII–XVIII вв. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. К., 1893. Т. 2: Полк Нежинский [Отд. оттиск из «Отчета о 37-м присуждении наград гр. Уварова»]. СПб., 1896. 126 с.

Однак побутують також істотніші метаморфози. За приклад наведемо рецензію відомого російського історика Венедикта Мякотіна на другий том праці О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии», поданий на здобуття нагород графа С. Уварова¹⁰⁵. За обсягом, технікою викладу, поділом матеріалу, системою аргументації та науковим апаратом зазначена рецензійна стаття є монографічною студією, побудованою навколо огляду роботи О. Лазаревського.

Для В. Мякотіна, автора низки праць з історії України-Гетьманщини XVII–XVIII ст., проблематика «Описания Старой Малороссии» була дуже близькою. Тому дослідник використав форму рецензії не так для критичного аналізу названої студії, як для публікації зібраного ним фактографічного матеріалу й оприлюднення власних поглядів, викладених у трьох розділах («1. Администрация», «2. Заселение и землевладение», «3. Сословия») та 12 додатках із документами. Почасти це підтверджують і його критичні зауваги з приводу повноти джерельної бази, уточнення певних фактів та використання окремих джерельних комплексів. Розмір зауважень В. Мякотіна порівняно невеликий щодо загального обсягу цієї роботи та викладеного фактографічного матеріалу.

За тієї широкої постановки, яку надав автор своїй роботі, цілком природною є відносна неповнота деяких розділів. Значною мірою вона пояснюється нерозробленістю спеціальної літератури та хаотичним станом джерел і в будь-якому випадку навряд чи може бути поставлена у тяжку провину авторові. При розгляді праці О.М. Лазаревського мені доводилося відзначати і деякі її слабкі сторони. Головною з них я вважаю недостатнє використання автором генерального слідства про маєтності, яка не дозволила авторові описати форми державних маєтностей у гетьманській Малоросії та їх історію з тією точністю та ґрунтовністю, які були б у даному випадку бажані¹⁰⁶.

Загальна ж оцінка праці О. Лазаревського у цій рецензії-монографії є вельми позитивною.

Наш вибірковий огляд у жодному разі не вичерпує проблематики, пов'язаної з рецензіями як видом і жанром науково-історичних публікацій. Утім, представлені приклади дозволяють сформулювати певні висновки й узагальнення:

– в українській академічній історіографії можемо виділити декілька різновидів рецензій на основі їх функціонального призначення та адресної спрямованості: а) бібліографічні або рецензійні нотатки; б) власне рецензійні замітки; в) відгуки на кваліфікаційні студії та інші праці, в яких подається формальний висновок-оцінка; г) критично-бібліографічні огляди; д) рецензійні статті; е) рецензії-трансформери чи рецензійні розвідки з подвійною видовою належністю (рецензії-есеї, рецензії-монографії та ін.);

¹⁰⁶ Там само. С. 112–113.

– різновид рецензії, хоч і визначає основне коло її функцій, але не детермінує його повністю;

– більшість рецензійних заміток вирізняється своєю поліфункціональністю: інформаційно-довідкова, критично-оцінювальна, експертна, комунікативна тощо;

– порівняно з іншими видами наукових публікацій рецензії мають значний потенціал для трансформації та формозміни відповідно до вподобань рецензента, сформульованих дослідницьких завдань та вимог, традицій і структури певного періодичного видання, а також низки інших чинників;

– залежно від конкретних дослідницьких інтенцій та особистих мотивацій автора рецензії, цей вид публікацій інколи виконує й додаткові функції (актуалізація певних ідей і концептів, популяризація деяких праць, обґрунтування доцільності конкретних проектів чи планів);

– основу формозміни рецензії як виду науково-історичної продукції становить її композиційний динамізм, який дає можливість досить вільно модифікувати структуру;

– рецензійні замітки є першорядними джерелами історії історичної науки, позаяк дають можливість дослідникові реконструювати та проаналізувати як етично-психологічні особливості взаємин між ученими в академічному середовищі, так і основні тенденції науково-історичного процесу, специфіку пізнавальної ситуації, поширення наукової інформації, рецепцію різноманітних теорій, методологічного інструментарію тощо.

Oleksiy Yas

The Review in the Historian's Scholarly Output: Problems of Type and Functional Designation

The review genre emerged in the eighteenth century and became particularly widespread in the second half of the nineteenth century, eventually becoming an important factor of scholarly communication. Oleksiy Yas examines types and functions of reviews of Ukrainian historiographic material, and singles out the following types: bibliographic notes, brief articles, expert evaluations of Ph.D. theses, critical surveys, review articles; and transformative reviews, i.e., reviews written in the form of essays or monographs. Reviews are primary sources from the history of historical science. They offer researchers the opportunity to reconstruct and analyze the main tendencies of the scholarly-historical process, the specific features of a notional situation, the circulation of scholarly information, and the mastery of various conceptions, theories, and methodological instruments.